

O RODZAJU CZYNNOŚCI U RZECZOWNIKÓW ODSŁOWNYCH NA *-ca*

PROBLEM RODZAJU CZYNNOŚCI W RZECZOWNIKACH ODSŁOWNYCH

Swego czasu w jednym z dzienników ukazała się notatka o tym, iż „przed Sądem Wojewódzkim w Lublinie rozegrał się epilog ohydnej zbrodni dokonanej na noworodku. Na ławie oskarżonych zasiedli dziadkowie uśmierconego niemowlęcia [...] oraz ich córka, a zarazem matka dziecka [...]. Wyrokiem sądu wszyscy oskarżeni uznani zostali współwinnymi dokonania morderstwa“. Sprawcy tego morderstwa uznani zostali przez sąd i opinię społeczną za *dzieciobójców*, nagłówek bowiem cytowanej notatki prasowej brzmi: „Surowe kary na dzieciobójców”¹.

W związku z powyższą notatką nasuwa się pytanie, czy sprawca jedno-razowej zbrodni zabójstwa dziecka może być nazwany terminem *dzieciobójca*, czyli — w jakim stosunku pozostaje wartość znaczeniowa rzeczownika odsłownego do znaczenia czasownika stanowiącego podstawę derywacyjną. Idzie mianowicie o to, czy derywat „dziedziczy“ kategorię rodzaju czynności czasownika, od którego został utworzony, tzn. czy od czasowników jednokrotnych powstają rzeczowniki nazywające czynność lub wykonawcę czynności jednokrotnej, od wielokrotnych zaś — rzeczowniki nazywające czynność lub wykonawcę czynności wielokrotnej.

Jeśli idzie o odbicie rodzaju czynności w nominach actionis, to przedstawia się ono raczej jasno: derywat (nomen actionis) dziedziczy tę kategorię z podstawy derywacyjnej, co potwierdzają choćby następujące przykłady, w dużej mierze zaczerpnięte z Gramatyki historycznej języka polskiego² i ugrupowane według rodzaju czynności. Ponieważ najbardziej produktywne, żywotne i wyraziste w tej kategorii rzeczowników są formanty *-anie*, *-enie*, *-cie*, poddaję analizie rzeczowniki utworzone przede wszystkim z pomocą tych formantów. Jak silnie kategoria rodzaju czynności jest związana z kate-

¹ „Dziennik Polski“, 1963, nr 254, s. 2 b-c.

² Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1955, s. 206—207.

gorią słowotwórczą *nomen actionis*, niech świadczy fakt, że od dwu różnych pod tym względem czasowników tworzących parę opozycyjną powstają dwa odrębne, pozostające z sobą w opozycji semantycznej, a często i formalnej, rzeczowniki, np:

a) jednokrotne (dokonane): zabić: *zabicie* — wielokrotne (niedokonane): zabijać: *zabijanie*, zerwać: *zerwanie* — zrywać: *zrywanie*, odnaleźć: *odnalezienie* — odnajdywać (!) — *odnajdywanie* itp.;

b) jednokrotne (niedokonane): czytać: *czytanie* — wielokrotne (niedokonane): czytywać: *czytywanie*, grać: *granie* — grywać, *grywanie*, pić: *picie* — pijać: *pijanie* itp.;

c) jednokrotne (duratywne) nie mające odpowiedników w postaci iteratiwów; derywaty utworzone od czasowników, które nie mają odpowiedników wielokrotnych, a same najczęściej wyrażają czynność ciągłą (*durativa*), nie „zawierają“ kategorii rodzaju czynności, lecz nazywają czynność w ogóle: czuwać: *czuwanie*, działać: *działanie*, zarobkować: *zarobkowanie* itp.

W podanych przykładach na ogół łatwo jest odnieść dany rzeczownik do czasownika, ponieważ derywat i podstawa derywacyjna zachowują ściśle wzajemny związek strukturalny i semantyczny.

Jeśli idzie o kategorię słowotwórczą *nominum agentis*, cytowany podręcznik podaje następujące formanty i przykłady ich zastosowania³:

-*acz*⁴ (sufiks najbardziej produktywny ze wszystkich sufiksów i niezwykle wyrazisty pod względem sementycznym i morfologicznym):

jednokrotne (*durativa*) (niedokonane): działać: *działacz*, orać: *oracz*, palić: *palacz* itp.;

wielokrotne (niedokonane): podrywać: *podrywacz*, poszukiwać: *poszukiwacz*, wydrwiwać: *wydrwiwacz* itp.

Sufiks *-acz* zatem tworzy rzeczowniki nazywające wykonawców czynności trwałej lub wielokrotnej, w tym wypadku zatem jest to zgodne z właściwością czasownika — podstawy derywacyjnej.

-*ciel*: jednokrotne (dokonane): objawić: *objawiciel*, odnowić: *odnowiciel*, oswobodzić: *oswobodziciel* itp., ale: okazać: *okaziciel* (derywat może mieć charakter wielokrotny);

jednokrotne (*durativa*) (niedokonane): burzyć: *burzyciel*, czcić: *czciciel*, dusić: *dusiciel* itp.

W tym typie rzeczowników nie obserwuje się już tak pełnej zgodności między derywatem a podstawą derywacyjną, jak to miało miejsce w grupie *nominum actionis*.

³ Z. K l e m e n s i e w i c z i in., *op. cit.*, s. 197—199.

⁴ *Ibidem*, s. 197 autor zaznacza, że sufiks ten tworzy obecnie nomina agentis tylko od czasowników niedokonanych. Por. też: J. P u z y n i n a, *Ź metodologii badań nad derywatami odczasownikowymi*. Biuletyn PTJ XXVII, Kraków 1969, s. 83—92. Na s. 87 autorka pisze, że „nomina agentis z formantem *-acz* są wyłącznie niemal niedokonane“.

Odrębne zagadnienie stanowią agensy takie, jak *nauczyciel*, *oskarżyciel*, które kojarzą się dziś zarówno z podstawą czasowników dokonanych jednokrotnych: *nauczyć*, *oskarżyć*, jak też duratiwów niedokonanych: *nauczać*, *oskarżać*, a zatem opozycja na płaszczyźnie wyrazów podstawowych nie znalazła tu odbicia w kategorii derywatów, które można odnieść do obu członów wymienionej pary opozycyjnej czasowników. Rzeczowniki te są obecnie nazwami zawodów i zatraciły właściwie związek z podstawą derywacyjną. Z punktu widzenia diachronii pochodzą one niewątpliwie od czasowników dokonanych jednokrotnych: *nauczyć*, *oskarżyć*. W przykładach tych obserwujemy tendencję w kierunku neutralizacji opozycji cech występujących w podstawie derywacyjnej⁵.

-*nik*: jednokrotne (durativa): *bojować*: *bojownik*, *buntować*: *buntownik*, *kierować*: *kierownik* itp;

wielokrotne(niedokonane): *przewozić*: *przewoźnik*.

Prawie wszystkie przykłady podanych tu rzeczowników nazywających wykonawców czynności to nazwy ogólne, nie mające pełnego związku z podstawą derywacyjną, np. *czarownik*, *pracownik* i in. Niektóre z nich to nazwy określające bezpośrednio człowieka piastującego pewną funkcję, np. *kierownik*, *przodownik* itp.

-*ak*: wielokrotne (niedokonane): **piejać*: *piejak*, *pijać*: *pijak*;

jednokrotne (durativa): *pływać*: *pływak*, *ssać*: *ssak*, *śpiewać*: *śpiewak*, *żebrać*: *żebrak* i in.⁶

Nazwy utworzone z pomocą tego sufiksu są nazwami bardzo ogólnymi, raczej już luźno związanymi z podstawą derywacyjną, nazwami w pełni usamodzielnionymi.

Celowo nie została tu uwzględniona liczna grupa rzeczowników z formantem *-ca*, ponieważ będzie o nich mowa w dalszej części naszych rozważań.

W przedstawionych grupach przykładów na ogół związek między derywatami a ich podstawą derywacyjną jest wyrazisty i łatwy do uchwycenia, gdyż zdecydowana większość tych rzeczowników to nazwy wykonawców tego samego rodzaju czynności, jaką zawiera podstawa derywacyjna. Ponieważ czasowniki podstawowe wyrażają przeważnie czynność wielokrotną (iterativa) lub ciągłą (durativa), nomina agentis powstałe w oparciu o ich pień tworzą również w większości nazwy wykonawców czynności powtarzającej się lub stałej, przy czym część tych rzeczowników to nazwy wykonaw-

⁵ Por. J. P u z y n i n a, *op. cit.*, s. 83—92, zwłaszcza s. 86 i nast. Autorka stwierdza tu, że „z neutralizacją w słowotwórstwie mamy do czynienia, ilekroć opozycja w planie treści i formy, istniejąca w podstawie słowotwórczej lub klasie podstaw zostaje usunięta (tj. nie istnieje) w derywacie lub klasie derywatów”.

⁶ Pozostałymi formantami spotykanymi czasem w nominach agentis nie będziemy się tu zajmować, ponieważ albo rzadko łączą się one z pniami czasownikowymi, albo też raczej tworzą inną kategorię semantyczną, a zatem funkcja tworzenia nominum agentis występuje u nich marginesowo, wtórnie, np. w formantach *-arz*, *-ec*, *-ek*, *-ala* i in.

ców pewnej czynności o znaczeniu ogólnym, nie uwzględniającym przebiegu ilościowego, np. *kowal*, *działacz*, czy wspomniany już uprzednio *nauczyciel*, *oskarżyciel*, *przedstawiciel* itp. Część tych rzeczowników przeszła już do kategorii *nominum attributivorum*, np. *pijak*, *ssak* i nie wymienione tu typy słowotwórcze, jak: *jąkała*, *krzykała*, *kpiarz*, *milczek* itp. Związek więc, mimo łatwości odniesienia wzajemnego derywatu do podstawy derywacyjnej, staje się tu związkiem coraz bardziej luźnym i drugoplanowym, związkiem historycznym⁷.

FUNKCJA ZNACZENIOWA FORMATU *-ca* W RZECZOWNIKACH ODSŁOWNYCH

Jak na tle przedstawionym w rozdziale 1. przedstawiają się rzeczowniki utworzone z pomocą formantu *-ca*? Idzie mianowicie o to, jaki jest stosunek derywatu do podstawy derywacyjnej i czy jednorazowe wykonanie pewnej czynności kwalifikuje jej wykonawcę do przyjęcia nazwy oznaczającej długo-trwałe lub stałe jej wykonywanie. Innymi słowy: czy od czasownika jednokrotnego można tworzyć rzeczownik oznaczający zawód lub stałe wykonywanie pewnej czynności. Dla wyświeatlenia tego zagadnienia podam krótki przegląd wyników dotychczasowych prac na temat funkcji formantu *-ca*, który w przeciwieństwie do innych formantów przedstawia problem bardziej złożony i dlatego chyba interesował wielu językoznawców.

Dotychczas ukazały się na temat sufiksu *-ca* w polszczyźnie trzy rozprawy: jedna z nich pióra J. Ramberga⁸, druga W. Doroszewskiego⁹, trzecia

⁷ Pewną trudność w tego typu rozważaniach stanowi problem zacychbiana się w czasownikach dwu odrębnych kategorii: aspektu i rodzaju czynności. W niniejszym artykule nie będziemy zupełnie zajmować się aspektem i odbiciem tej kategorii w rzeczownikach odsłownych. Pisała na ten temat ostatnio J. Puzynina w artykule *Kategoria aspektu w polskich nazwach czynności*, Prace Filologiczne XIX, 1969, s. 99—107 oraz w pracy pt. *Nazwy czynności we współczesnym języku polskim (Słowotwórstwo, semantyka, składnia)*, Warszawa 1969, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego 40.

Jeśli idzie o terminy: czasowniki wielokrotne, czasowniki częstotliwe i iterativa, stosuje się je tutaj wymiennie. Za podstawę wydzielenia tej grupy przyjęto kryterium formalne, omówione przez M. Kucalę w pracy pt. *Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1966, Prace Komisji Językoznawstwa PAN — Oddział w Krakowie, nr 3, zwłaszcza s. 12—13. W pracy tej autor podaje wyczerpujące informacje na temat aspektu i rodzaju czynności w polskich czasownikach oraz bibliografię przedmiotu. Por. też Z.N. Striekałowa, *Iz istorii polskiego glagolnogo wida*, Instytut Sławianowiedzenia AN SSSR, Moskwa 1968. Rec.: Z.N. Striekałowa, *Iz istorii polskiego glagolnogo wida*, przez M. Kucalę, „Język Polski“ L, 1970, s. 74—79.

⁸ J. Ramberg, *Dzieje przyrostków -'ec i -'ca w nazwach osobowych*. Prace Filologiczne XI, 1927, s. 17—93. Por. też: H. Ułaszyn: *W sprawie przyrostków -'ec i -'ca*. „Język Polski“ X, 1925, s. 135—136.

⁹ W. Doroszewski, *Monografie słowotwórcze*. Rozdz. VI. *Przyrostek -ca*. Prace Filologiczne XIII, 1928, s. 105—133.

W. S. Zolotowej¹⁰. Pierwsza z tych prac podchodzi do zagadnienia w sposób historyczny i stara się ustalić genezę samego sufiksu i rzeczowników utworzonych z jego pomocą na gruncie języka polskiego oraz stosunek tego sufiksu do sufiksu *-ec*. Druga natomiast w oparciu o materiał językowy polski z wieków XIV-XVIII omawia funkcję słowotwórczą i znaczeniową sufiksu *-ca* oraz stosunek tego typu słowotwórczego do czasowników podstawowych, ponadto wyciąga wnioski na temat funkcjonowania sufiksu *-ca* we współczesnej dobie językowej. Trzecia praca ukazała się w roku 1963 i porusza problem stosunku tego sufiksu do innych sufiksów tworzących dewerbalne rzeczowniki osobowe.

W. Doroszewski wykazuje, że w staropolszczyźnie agensy na *-ca* były o wiele liczniej reprezentowane niż obecnie, choć — jak twierdzi — „nie ulega wątpliwości, że wyrazistość znaczeniowa przyrostka *-ca* nie jest dzisiaj w porównaniu do minionych epok osłabiona; osłabła tylko skłonność mówiących do tworzenia rzeczowników odsłownych z pomocą wspomnianego przyrostka“¹¹. Autor zauważył również, że istnieje pewna liczba rzeczowników z sufiksem *-ca*, które zatraciły charakter *nominum agentis*, a stały się nazwami zawodów lub osób, „z którymi przedstawienie jakiejś czynności łączy się stale“. Są to takie rzeczowniki, jak *radca*, *oprawca*, *przestępca*, *kłamca*, *rządca*, *dowódca*, *obronca* (sądowy), *przewódca* i inne¹².

Z przytoczonych wypowiedzi widać, że w poszczególnych formacjach słowotwórczych nastąpiła bardzo istotna zmiana, polegająca na zerwaniu więzi z pierwotnym charakterem rzeczownika i z funkcją formantu, a tym samym z kategorią *nominum agentis*. Tym samym całe zagadnienie badania tego typu rzeczowników przeszuwa się z zakresu badań słowotwórczych do zakresu badań semantycznych.

W. Doroszewski twierdzi, że w zasadzie *nomina agentis* na *-ca* oznaczały wykonawców czynności stale związanej z pewną osobą; „wypadki tworzenia nazw wykonawców ze względu na jednokrotnie lub okolicznościowo wykonywaną czynność są [...] rzadsze. Jest to jednak proces żywy“¹³. A dalej: „Nazwa jednokrotnego wykonawcy stawała się nazwą wykonawcy w ogóle“¹⁴. Podobnego zdania jest Ramberg, który pisze: „Normalnie kojarzą się *nomina agentis* z wyobrażeniem czynności często lub stale wykonywanej“¹⁵. Tak samo raczej czysto formalna jest klasyfikacja i analiza tego typu słowo-

¹⁰ W. S. Zolotowa, *Rzeczowniki dewerbalne osobowe we współczesnej polszczyźnie*. „Poradnik Językowy“, 1962, s. 310—321.

¹¹ W. Doroszewski, *op. cit.*, s. 119.

¹² *Ibidem*, s. 120.

¹³ *Ibidem*, s. 120.

¹⁴ *Ibidem*, s. 126.

¹⁵ J. Ramberg, *op. cit.*, s. 65.

twórczego rzeczowników przeprowadzona przez H. Gaertnera¹⁶. W. S. Zolotowa l. cit. pisze podobnie, jak jej poprzednicy: „Współczesnemu językowi bardziej właściwe jest nazywanie osoby ze względu na czynność wykonywaną przez nią niejednokrotnie, charakterystyczną dla niej [...]. Rzeczowniki o znaczeniu czynności wykonywanej przez osobę jednorazowo [...] zdarzają się rzadziej“¹⁷. Kilka uwag poświęcają temu zagadnieniu także H. Ułaszyn¹⁸, S. Szober¹⁹, W. Doroszewski²⁰, Z. Klemensiewicz²¹, J. Łoś²² i inni.

Przedmiotem niniejszych rozważań będzie zagadnienie przebiegu ilościowego czynności podstawowego czasownika i stopień odbicia tej kategorii w derywacie rzeczownikowym o sufiksie *-ca*. Jako materiał posłużą wyłącznie rzeczowniki używane we współczesnej polszczyźnie. Wyróżniam tu pięć następujących grup: I. Zgodność całkowita między derywatem a podstawą derywacyjną; II. Zgodność częściowa; III. Niezgodność całkowita; IV. Etymologicznie niepewne; V. Złożenia.

Grupa I. Zgodność całkowita

Do grupy tej zaliczamy rzeczowniki, które zostały utworzone od czasowników jednokrotnych lub wielokrotnych. Cechą wspólną tych rzeczowników jest zgodność pod względem rodzaju czynności derywatu i podstawy derywacyjnej.

A. Czasowniki jednokrotne — rzeczowniki oznaczające wykonawcę czynności jednokrotnej:

nastąpić: *n a s t ę p c a* »ten, kto po kim następuje, obejmuje dane stanowisko, dziedziczy; spadkobierca, sukcesor« SD²³ (nie należy tu mylić niedokonanego aspektu z jednokrotnym przebiegiem ilościowym): *Następca* Koźmiana, Jakub Glikson [...] nie dbał zupełnie o wychowanie aktorów.

¹⁶ H. Gaertner, *Gramatyka języka polskiego*, cz. III, 1. Lwów-Warszawa 1934, s. 317—320.

¹⁷ W. S. Zolotowa, *op. cit.*, s. 320.

¹⁸ T. Benni, J. Łoś, K. Nitschi in., *Gramatyka języka polskiego*. Kraków 1923, s. 218—219.

¹⁹ S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 3. Warszawa 1953, s. 126.

²⁰ W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*. Warszawa 1952, s. 294.

²¹ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *op. cit.*, s. 181—182 i 197.

²² J. Łoś, *Gramatyka polska*, cz. II. *Słowotwórstwo*. Lwów-Warszawa-Kraków 1925, s. 90.

²³ SD = *Słownik języka polskiego*. Red. nac. W. Doroszewski, t. 1—11, Warszawa 1958—1968. Arct = M. Arct, *Podręczny słownik języka polskiego*. Warszawa 1957. Parafrazy, jakie tu zastosowano w postaci gotowych definicji zaczerpniętych ze *Słownika Języka Polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, nie zawsze w pełni ilustrują problem przebiegu ilościowego

SOLSKI Wspom. I, 192²⁴; Urodziłem się na królewskim dworze jako jedyny syn i *następca* tronu wielkiego i potężnego władcy. BRZECH. Kleks. 11; *odstąpić*: o d s t ę p c a »ten, kto odstąpił od czego, sprzeniewierzył czemu; zaprzaniec« SD: W poematach tych (Słowackiego) bardzo często występuje motyw renegata, zdrajcy, *odstępcy* własnego narodu czy społeczeństwa. POLONIST. 5, 1954, s. 3; Będąc sam poganinem, burzył popółstwo na króla, jako *odstępcę* religii przodków i hołdownika Krzyżaków. NARUSZ. Hist. IV, s. 64;

przeniewierzyć (się): p r z e n i e w i e r c a (przestarz. dziś książk.) »ten, kto się komu sprzeniewierzył, zdradził kogo, zawiódł czyje zaufanie; zdrajca, wiarołomca« SD: Nie łatwo jest zapomnieć, jak *przeniewiercy* z obozu reakcji polskiej i ich socjaldemokratyczni pachołkowie oszukańczo nadużywali hasła frontu narodowego. CYRANK. Rodow. 7; Kędy spojrzeć — *przeniewierce* [...] jakże nie ma boleć serce [...] HER. Raj. 68;

sprawić: s p r a w c a »ten, kto coś sprawił, był przyczyną czego (zwykle czegoś złego, np. wypadku)« SD: Oczy ich (sc. tłumy) szukały *sprawy*, którego ofiara leżała na marach. ŻER. Ur. 197; Jeżeli *sprawca* jakiegoś wybryku był niewiadomy, Szulc zwracał się do całej klasy, wzywając winowajcę, ażeby miał odwagę przyznać się do winy. KRZYW. Wsp. 88;

stworzyć: s t w ó r c a 1. w koncepcjach religijnych: »bóg, który stworzył świat« 2. dawn. »ten, kto coś tworzy; twórca« SD: »stworzyciel, ten, co stworzył, twórca« ARCT; Złe wszak złe rodzi, i On równy złemu, bo *stworcą* grzechu jest i niszczycielem! KASPR. Lir. I, 184; Wiecie, co z dawna twardych losów wróżą księgi: że stworzenia dosięgną swych *stworców* potęgi. MICK. II, 252;

wybawić: w y b a w c a »ten, kto kogo wybawia, wybawił od czego; wybawiciel, zbawca« SD: Chciała w najgorętszych słowach podziękować *wybawcy* swego syna. GOMUL. Wspom. 140; To ten złotowłosy rycerz, mój *wybawca*, który mnie, uwiedzionego z naszej rodzinnej wsi przez Turków, ocalił z niewoli lub śmierci. BEŁC. Hun. 7;

zabić: z a b ó j c a (nie zwracam tu chwilowo uwagi na postać rdzenia z wokalizmem -o-, właściwym rzeczownikom) »ten, kto dokonał zabójstwa, kto zabił kogo« SD: Niełatwo człowiek staje się *zabójcą* i wiele musi przecierpieć, zanim zabije człowieka. BRAND. K. Sams. 70; Szczęsny przekonywał się, że rośnie przerażająco krąg mimowolnych zbrodni—stał się nie tyl-

czynności w derywacie, gdyż przeważnie zjawisko to nie ma wykładnika formalnego, a często bywa zaciemnione przez kategorię aspektu, np. *następca* tronu to ten, kto „jednorazowo“ objął, obejmuje lub obejmie tron królewski.

²⁴ Przykłady obrazujące charakter poszczególnych rzeczowników tu omawianych zostały zaczerpnięte częściowo ze zbiorów Pracowni Słownika Języka Polskiego pod red. W. Doroszewskiego w Warszawie, częściowo bezpośrednio z tegoż słownika. W podawanych cytatach używam skrótów za w. wym. źródłami.

ko ojcobójcą, lecz także *zabójcą* Horsztyńskiego i Salomei. KLEINER Słow. II, 61;

zbawić: z b a w c a »ten, kto zbawia, zbawił kogo, co, uratował od czego; wybawca« SD: [...] znalazł go [...] otoczonego przez rodzinę, która nie miała słów wdzięczności na podziękowanie *zbawcy* za ocalenie życia ojcu i karmicielowi głów coś siedmiu. DYGAS. II, 15; Gdy Sobieski już załatwił się z Turkami - ocalony cesarz Leopold nie miał do swego *zbawcy* żadnego interesu. ŚWIĘT. Dum. 71;

zdradzić: z d r a j c a 1. »ten, kto zdradza, przechodzi na stronę nieprzyjaciela, kto wydaje kogo, co nieprzyjacielowi«; 2. »ten, kto odstępuje od czego (od wyznaczonych ideałów, zapatrywań itp.), zrywa z kim, czym, sprzeniewierza się czemu«; 3. »ten, kto oszukuje kogo, używa podstępów w stosunku do kogo, nie dotrzymuje przyrzeczeń danych komu« SD: [...] na Placu Napoleona zastrzelono *zdrajcę*. Jednego z tych, co sypali za cenę życia. BRAND. K. Miasto 201; Spisek się nie udał; znalazł się bowiem *zdrajca*, który spiskowych wydał wielkiemu mistrzowi. KĘTRZ. Ludn. 604;

znaleźć: z n a l a z c a »ten, kto znalazł co (zgubę)« SD: Ogłosiłem o zgubie w kilku pismach i obiecałem uczciwemu *znalazcy* dziesięć rubli nagrody. PRUS Now. III, 216; *Znalazca* może oddać rzecz znaną właściwej władzy; obowiązany jest uczynić to na żądanie tej władzy. PRAWO rzecz. 11;

zwyciężyć: z w y c i ę z c a ²⁵ »ten, kto zwyciężył« SD: Twarde warunki narzucił *zwycięzca* pokonanym [...] HIST. star. 180; Ha, pokonałem cię okropnie! Lecz ja *zwycięzca* chcę ci pierwszy podać rękę, chcę wejść w układy z tobą. BEŁ. Dram. I, 63.

B. Czasowniki duratywne i wielokrotne — rzeczowniki o charakterze wykonawcy czynności powtarzającej się lub stałej:

a) Rzeczowniki, które zachowują pełny związek z podstawą derywacyjną:

chwalić: c h w a l c a »ten, kto chwali, wielbiciel, pochlebca« SD: Krytycy podzielili się na dwa obozy: namiętnych *chwalców* i zapalczywych przeganiaczy. KOTARB. J. Świat 264; W oczach większej części *chwalców* wojny główny urok jej leży w armii. PRUS Wyb. 213;

ciemnieżyć: c i e m i ę z c a in. ciemnieźciel; »ten, który ciemnieży, gnębi, prześladowuje« SD: Z takiej szlachty pochodził najczęściej ekonom, najbroższy *ciemniezca* chłopca, szczególnie na Ukrainie. KORZON, Wewn. I, 89; Rewolucja Październikowa w Rosji obaliła głównego *ciemniezcę* narodu polskiego — imperializm rosyjski. WIEDZA i ŻYCIE 6—7, 1951, s. 504;

²⁵ H. Gaertner w cytowanym wyżej dziele na s. 317 podaje, że rzeczownik *zwycięzca* pochodzi od czasownika *zwyciężać*, jednak bliższe i bardziej uzasadnione wydaje się wiązanie tego rzeczownika i jemu podobnych z pniem czasowników jednokrotnych dokonanych typu *zwyciężyć*. Podobnego zdania jest Zołotowa, kiedy w cyt. już artykule na s. 320 mówi: „W szeregu wypadków trudno rozstrzygnąć, od jakiego tematu (na *-i-* czy na *-a-*) rzeczownik

naśladować: n a ś l a d o w c a »ten, kto naśladuje kogo, co, wzoruje się na kimś lub na czymś, bierze z kogo przykład« SD: Był uczniem, domownikiem, powinowatym, a przede wszystkim *naśladowcą* cnót obywatelskich wielkiego kanclerza. PROCH. Żółk. 343; *Naśladowcy* zazwyczaj biorą tylko zewnętrzność, powierzchowność, bo te skopiować nietrudno, ale nie potrafią pochwycić istoty wzorów. CHMIELOW. Poeci 373;

prześladować: p r z e ś l a d o w c a »ten, kto prześladowuje kogo (lub co), nastaje na czyje życie, zdrowie, spokój itp., ciemiezca, dręczyciel, gnębiciel« SD: Ostatkiem sił rozwścieczony mors, nie mogąc osiągnąć żadnego ze swych *prześladowców* (myśliwych), rzucił się z furją na pływaka, z którego po chwili zostały tylko strzępy. CENT. Od. 100; Śniadecki był purystą językowym, zaciekle *prześladowcą* wszelkich wykroczeń przeciw gramatyce i tzw. czystości języka. ŚLIW. A. Cal. 61;

rozdawać: r o z d a w c a »ten, kto rozdaje co« SD: [...] szczególnie Polewoj, trochę grający rolę impresaria poetów i *rozdawcy* laurów, zabiegał o to, by w koła pisarzy moskiewskich wciągnąć poetę [...] KLEINER Mick. II/1, 7; Książę, względnie król, jest [...] *rozdawcą* urzędów i prawa rycerskiego [...] SZUJ. Hist. 29;

rozlewać: r o z l e w c a »ten, kto rozlewa, zajmuje się rozlewaniem czego« SD: Czymże mnie być sądzisz? [...] Tym, czym byłeś, najślawniejszym za twoich czasów krwi ludzkiej *rozlewcą*. KRAS. Rozm. 43; [...] Pelopidas [...], wielu twierdz i miast warownych zdobywca, nigdy się zapalczywości swojej tak ująć nie dał, iżby się stał pokonanych krwi *rozlewcą* [...] KRAS. Życia VIII, 193;

zachowywać (stp. zachowawać): z a c h o w a w c a wychodzące z użycia »człowiek o przekonaniach konserwatywnych, konserwatysta, zwolennik tradycji« SD: [...] wśród walki postępowców z *zachowawcami* utrzymał pośrednie, nie wybitne wprawdzie, nie wpływowe bynajmniej, lecz samoistnie wyrobione sobie miejsce. CHMIEL. Powieść. 51; [...] wszystkie nominacje wyniosły do władzy *zachowawców*. Byli jednak wśród nich niektórzy o odcieniu liberalnym [...] ASK. Uwagi 151.

b) Rzeczowniki, które rozluźniają swój związek z podstawą derywacyjną (wykazują tendencję do przechodzenia w nazwy stałych funkcji i zawodów):

dostawiać: d o s t a w c a »ten, który zajmuje się dostawą, dostarcza czego, zaopatruje w co« SD: Kazimierz Zalewski staje się głównym *dostawcą* repertuaru oryginalnego. KOTARB. J. Teatr 50; Główny *dostawca* cynku

jest utworzony, np. *doradca* od *doradzić* czy od *doradzać*, *dostawca* od *dostawić* czy od *dostawiać* [...] Tylko niektóre rzeczowniki właściwiej będzie powiązać z czasownikami dokonanymi: *zwycięzca* — *zwyciężyć*, gdyż *zwycięzcą* nazwiemy tego, kto choć raz zwyciężył; *zdrajca* (daw. *zdradzca*) — *zdradzić*, bo *zdrajcą* jest ten, kto choć raz zdradził; *wynalazca* — *wynaleźć*, bo *wynalazca* — to ten, kto coś wynalazł; *zbawca* — *zbawić*; *sprawca* — *sprawić*“.

na rynki europejskie przerwał dostawy, fabryka zaś odmówiła wykonania umów. WYG. Widz. 65;

dowodzić: d o w ó d c a »ten, który dowodzi, naczelnik« SD: Wyznaczone przez *dowódcę* fortu kolejne plutony żołnierzy pilnowały teraz w sposób daleko bardziej bezwzględny wyjść, okien i narożników. ŻER. Uroda 296; Przed chrześcijaństwem przyjętym *dowódcy*, czyli naczelnicy w gminowładztwie, mogli się nazywać rozmaicie. BANDT. Hist. 127;

dzierżawić: d z i e r ż a w c a »użytkownik rzeczy albo prawa majątkowego uiszczający odpowiednią umową opłatę w pieniądzech lub w naturze, osoba dzierżawiąca co« SD: Obok dawnych starostów grodowych powstała (w XV w.) instytucja *dzierżawców* dóbr królewskich, również starostami zwanych. PTAS. Miasta 313; Jednym z *dzierżawców* [...] był pan Mateusz Oskrzelski, któremu wypuszczono na kilkanaście lat folwark Podlasków. SKIBA Poziom. 77;

hodować: h o d o w c a »ten, który hoduje rośliny lub zwierzęta« SD: Był właścicielem wytwórni cementu i znanym w okolicy *hodowcą* szczepów owocowych, rozprowadzanych z jego szkółki w tysiącach sztuk. BOBR. Matka 91; Praca *hodowcy* zmierza w dwóch kierunkach: w kierunku utrzymania czystości odmian oraz w kierunku wytwarzania odmian stałych. WÓYC. S. Upr. I, 10;

kierować: k i e r o w c a »ten, kto prowadzi pojazd mechaniczny, kierując nim, szofer« SD: Autobus jechał powoli, gdyż na drodze był spory śnieg, *kierowcy* zaś chodziło o to, by nie ugrzęznąć w zaspach. MORC. Ptaki 288; *Kierowca* skręcił w ostatniej chwili — i auto wpadło na latarnię narożną. WAS. W. Pok. 110;

łowić: ł o w c a »ten, kto łowi; człowiek polujący na zwierzynę, łowiący zwierzynę; (niekiedy również o zwierzęciu)« SD: *Łowca* (czy gromada łowców) powracając z polowania przynosi czasem po ubiciu matki wziętego z litości małego warchlaczka czy cielątko tura. ŻAB. Rodz. 216; Jak wielu wybitnych *łowców* [...] lubił polować w pojedynkę. FIEDL. A. Biz. 169;

mówić: m ó w c a 1. »człowiek wygłaszający mowy, przemówienia, krasomówca«; 2. »ten, kto w danej chwili przemawia, zabiera głos« SD: Pozyskali dla siebie i całej sprawy energicznych protektorów, patronów, złotoustych *mówców*. DYGAS. Gorz. I, 197; Narada przeciągała się. Coraz więcej było *mówców* i coraz więcej projektów. BRAUN Lewanty 150;

*oprawiać*²⁶: o p r a w c a 1. »ten, kto torturuje, bije, morduje kogo; zbir, morderca«; 2. »człowiek zajmujący się łapaniem bezpańskich psów, hycel, rakarz« SD: Gdy go torturowano, przeciwstawiał się swoim *oprawcom* milczeniem, z satysfakcją obserwował, jak łamią się, chcąc go złamać.

²⁶ *Oprawiać* — odzierać zabite zwierzę ze skóry, oczyszczać ptaka z pierza, rybę z łuski; sprawiać, patroszyć, czyścić — jedno ze znaczeń tego wyrazu wg SD.

JAC. Wiosna, 64; Pies został złapany i zabity przez *oprawcę* miejskiego. WIEDZA 294, s. 1;

pieć (stp. **piewać*): *piewca* »ten, kto opisuje, przedstawia, sławi co lub kogo (najczęściej o pisarzu, poecie)« SD: Mieszkał tu [...] Or-Ot, poeta, *piewca* starej Warszawy. GOJ. Dom 134; Wspomnę Władysława Orkana, natchnionego *piewę* gór [...], którego dzieła dały wspaniałą wizję Podhala. WIERCHY 1947, s. 133;

przedsiębrać: *przedsiębiorca* »człowiek, który podejmuje się wykonania całości jakiejś roboty, który prowadzi jakieś przedsiębiorstwo na własny rachunek, właściciel przedsiębiorstwa; fabrykant, przemysłowiec« SD: Mniejsze obiekty oddawano prywatnym *przedsiębiorcom* godnym zaufania. BRAND. K. Antyg. 314; Chociaż pańszczyzna już była zniesiona, to kolizji między *przedsiębiorcą* rolnym a robotnikiem najemnym nie brakło. DOBRZ. Dzieje III, 294;

przywodzić: *przywódcą* »ten, kto przewodzi (dawniej: przywodzi); dowódca, wódz, naczelnik« SD: Wincenty Niemojewski [...], jeden z *przywódców* sejmowej opozycji, zmarł w Moskwie w 1834 roku. SOKOŁ. A. Dzieje III, 62; *Przywódcę* bandy pochwycono; reszta uczestników napadu i awantury rozbiegła się. TI. 44, 1904, s. 848;

radzić: *radca* 1. »specjalista z jakiejś dziedziny, będący doradcą (głowy państwa itp.) w zakresie swojej specjalności«; 2. hist. »w dawnej Polsce członek rady miejskiej; rajca«; 3. dawn. »osoba udzielająca rad; doradca« SD: Radę wybierano na rok, ale w niektórych miastach królewskich byli *radcy* dożywotni. BRUECK. Kult. I, 473; Jest *radcą* ministerstwa [...] To ważna figura. KUREK Woda 132;

radzić: *rajca* 1. »hist. w dawnej Polsce: członek rady miejskiej«; 2. dawn. »wysłannik starającego się o dziewczynę; swat, dziewosłab« SD: Miasto rządziło się samo przez dwunastu *rajców*, którzy rozstrzygali zarazem spory cywilne [...] KACZK. Olbracht. I, 142; *Rajcy* wybierali spośród siebie burmistrza. MORACZ. Dzieje VI, 59;

rządzić: *rządcą* 1. »administrator nieruchomości, prywatnego majątku ziemskiego (w okresie do II wojny światowej)«; 2. przestarz. »ten, kto rządzi, kieruje, włada czym« SD: *Rządcy* nie trzymałem; miałem tylko w Wielopolu na dwa odleglejsze folwarki jednego ekonoma. JORDAN, Pam. I, 203; [...] dochodzili najwyższych urzędów i dostojęństw, stawiali się wszechwładnymi *rządcami* państwa. SZAJN. Szkice III, 16;

spożywać: *spożywcą* »nabywca towarów, konsument« SD: Niemcy są poważnym *spożywcą* naszych wytworów rolnych. TYG. ILUSTR. 33, 1904, s. 630; Robotnik jest twórcą wszelkich bogactw i wartości kultury, kapitalista — próżnującym ich *spożywcą*. ŚWIĘT. Dryd. 112.

sprzedawać: *sprzedawcą* »ten, kto sprzedaje; ten, kto zajmuje się

sprzedawaniem towarów (w sklepie, w kramie, na ulicy)« SD: Uliczny *sprzedawca* wykorzystuje zalety swego towaru. SOSN. Prop. 18; Za moc octu odpowiada *sprzedawca*, a nie wytwórca. KRAUZE Met. 168;

władać: w ł a d c a 1. »człowiek czymś władający, sprawujący nad kim, nad czym władzę, rządy; panujący monarcha«; 2. przestarz. »człowiek posiadający co, właściciel« SD: *Władcy* polscy od samego początku panowania Piastów noszą tytuł króla. LEL. Polska II, VI; Rzym zaś z tej wojny wyszedł jako *władca* całej zachodniej połowy ówczesnego świata cywilizowanego. T. ZIEL. Rzym. 146;

wychowywać (stp. *wychowawać*): w y c h o w a w c a ²⁷ »ten, kto zajmuje się wychowaniem i nauczaniem kogo; w szkole: nauczyciel, który się opiekuje klasą« SD: [...] zadaniem młodego *wychowawcy* stało się kształtowanie duszy młodego chłopca. KLEINER Mick. I, 388; Uchwałą sejmową w Warcie powierzono mu zaszczytny urząd *wychowawcy* i nauczyciela synów królewskich, Władysława i Kazimierza. MECH. Wym. I, 155;

wydawać: w y d a w c a »osoba prawna lub fizyczna uprawniona do wydawania książek, czasopism, rycin itp., osoba ogłaszająca je drukiem; właściciel wydawnictwa; edytor« SD: *Wydawcy* Przeglądu odstąpili w końcu od Mierosławskiego dla jego nerwowości. BRUECK. Kult. IV, 433; Pierwszym *wydawcą*, chlubnie zapisanym w dziejach książki polskiej, jest Wawrzyniec de Kolof, sprowadzony do Polski przez Jana Małachowskiego w r. 1743. PROBL. 1955, s. 765;

wyznawać: w y z n a w c a 1. »ten, kto wyznaje jakąś religię«; 2. »zwolennik kogo, czyich poglądów; zwolennik jakiejś teorii« SD: Zażądali innowiercy zabezpieczenia praw i swobód swoim *wyznawcom*. MECH. Wym. I, 343; Nieznużony *wyznawca* postępu i humanitaryzmu nie szedł na apel żadnemu sekciarstwu. BRUECK. Kult. IV, 596;

zarządzać: z a r z ą d c a (*samorządca*, *wielkorządca*) »ten, kto zarządza czym; administrator« SD: Zacząwszy prawie od parobka, doszedłem do stanowiska *zarządcy* wielkiego folwarku. DĄBR. M. Noce III, 229; [...] wreszcie sprzedawał ziemię magnatom i wysługiwał się im jako dzierżawca lub *zarządca* własnego niegdyś majątku. GORZ. Chłop. 59;

zawidować (przestarz. dziś *zawidywać*): z a w i a d o w c a »ten, kto zarządza (zawiduje) czym; dziś tylko: zawiadowca stacji (kolejowej) i zawiadowca kopalni« SD: Starostowie byli [...] *zawidowcami* miast i włości

²⁷ Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *op. cit.*, s. 247, p. 15 i 16: „W dobie starc- i średniopolskiej formant *-wa-* występował z reguły w czasownikach wielokrotnych, obok których były pokrewne jednokrotne z formantem *-a-*, np. *wysłuchać*: *wysłuchawać*, *wywołać*: *wywoławać*, *zachować*: *zachowawać* [...]. Por też J. Łoś, *Gramatyka polska*. Cz. II. *Słowotwórstwo*. Lwów-Warszawa-Kraków 1925, s. 109—110, §§ 287 i 288.

królewskich. BAND. Hist. 349; Jakże on po filistersku wyglądał w swoim uniformie *zawiadowcy* stacji. BLIZ. Obraz 55;

znać: z n a w c a ²⁸ (*językoznawca, krajoznawca, towaroznawca* itp.) »człowiek dobrze się na czym znający, umiejący właściwie ocenić co lub kogo« SD: Jegomość ten bowiem we właściwym czasie cieszył się opinią wielkiego znawcy serc kobiecych. PRUS Kron. II, 90; Przez biegłych (*znawców*) należy rozumieć osoby wezwane w postępowaniu karnym w celu spostrzegania pewnych faktów, których poznanie wymaga wiadomości fachowych (z dziedziny nauki, sztuki, rzemiosła itp.). ŚLIW. S. Proces 663.

W przedstawionej powyżej grupie wyróżnia się zdecydowanie pewna ilość rzeczowników, które nie tylko oznaczają wykonawców czynności wielokrotnej, ciągłej, ale są na stałe związane z pewną osobą, z wykonywaną przez nią funkcją. W związku z tym zatraciły one prawie całkowicie charakter *nomini agentis*, a stały się nazwami zawodów, funkcji, np. *zawiadowca, kierowca, wydawca, wykładowca* ²⁹ itp.

Grupa II. Zgodność częściowa

Rzeczowniki wymienione w grupie I wykazywały zgodność co do rodzaju czynności z podstawą derywacyjną, czyli z czasownikiem, od którego były fundowane: czasownik jednokrotny — rzeczownik oznaczający wykonawcę czynności jednokrotnej, czasownik wielokrotny lub duratywny — rzeczownik oznaczający wykonawcę czynności wielokrotnej lub stałej. Istnieje jednak pewna grupa rzeczowników, które występują jak gdyby w funkcji podwójnej, przy czym jedna z tych funkcji odpowiada rodzajowi czynności zawartemu w podstawie derywacyjnej — w czasowniku, druga natomiast odbiega od tego charakteru, jest jego przeciwieństwem:

A. Czasowniki jednokrotne — rzeczowniki o znaczeniu podwójnym: wykonawcy czynności jednokrotnej i wielokrotnej, ciągłej (często nazwy zawodów):

obronić: o b r o Ń c a 1. »ten, kto broni kogo lub czego przed napaścią, niebezpieczeństwem itp., kto występuje w czyjejs obronie, wstawia się za kimś«; 2. praw. »osoba upoważniona do obrony interesów oskarżonego w procesie karnym; adwokat, rzecznik«; 3. sport. »w piłce nożnej, hokeju itp. gracz należący do grupy broniącej bramki swojej drużyny na terenie pola bramkowego« SD: Ci, co przed chwilą byli oskarżycielami, *obrońcami* się

²⁸ Występuje tu formant *-awca* powstały drogą absorpcji morfologicznej z formacji typu *laskawca*, fundowanych od przymiotników (*laskawy*), lub *wydawca*, fundowanych od czasowników (*wydawać*).

²⁹ Rzeczownik *wykładowca* będzie omówiony później ze względu na swoją łączność z rzeczownikiem *wykład*.

stali. JEŻ Uskoki II, 184; Studiując prawo nie zamierzał jednak być *obrońcą* ani sędzią. DĄBR. M. Noce IV, 148; *Obrońca* podaje w ręce bramkarza. Bramkarz wybija. Piłka idzie wysoko. PROM. Opow. 182;

pogromić: p o g r o m c a 1. »ten, kto zwyciężył, pokonał kogo, zadał komu druzgocącą klęskę«; 2. »ten kto tresuje dzikie zwierzęta; poskaramiacz, treser« SD: Niezwyciężony *pogromca* najeźdźników zabija niezliczoną ilość podwładnych sultańskich [...] J. KRZYŻ. Rom. 48; W czym bardziej na śmierć się naraża *pogromca*, wchodzący do klatki lwów, od akrobata, który na drążku lub trapezie wykonywa [...] najniebezpieczniejsze ćwiczenia [...] TYG. ILUSTR. 157, 1870, s. 319;

przestąpić: p r z e s t ę p c a »człowiek, który popełnił przestępstwo (przestąpił prawo)« SD: Zawodowym *przestępcą* jest ten, kto z przestępstwa uczynił sobie zawód i postanowił czerpać z tego źródła środki utrzymania. PAŃSTWO 11, 1955, s. 764; W oczach ludności wiejskiej zbójnik nie był *przestępcą*. WIEDZA i ŻYCIE 8, 1954, s. 520;

wynaleźć: w y n a l a z c a 1. »ten, kto wynalazł, wymyślił coś nowego; autor wynalazku«; 2. dawn. »znalazca, odkrywca« SD: Odkrycia *wynalazcom* wielką sławę dają, ich imie(-ę) aż w potomnych wiekach wspominają. ZAB. XII/1, 1775, s. 63; Tworzą się koła i kluby *wynalazców* i racjonalizatorów. WIEDZA 712, s. 56; *Wynalazca* — konstruktor, tworząc nowy projekt, rzuca go najpierw na rysunek [...] WIEDZA 663, s. 72.

B. Czasowniki wielokrotne lub duratywne — rzeczowniki o charakterze dwójakim: wykonawcy czynności jednokrotnej lub wielokrotnej, stałej:

brać: b i o r c a »człowiek, któremu przetacza się krew« SD: W lodówce o temperaturze +4°C umieszcza się np. krew przeznaczoną do przetaczania, płat gruczołu lub skóry, którego nie można natychmiast przeszczepić *biorczy*. J. ROSTAND, Biologia twórcza, Warszawa 1964, s. 29; Usiłowano znaleźć taką drogę wprowadzenia krwi, aby zachować jej żywotność i aby krew nadal zdolna była spełniać swoje doniosłe znaczenie w organizmie *biorczy*, tj. człowieka, któremu ją przetoczono. WIEDZA 211, s. 6;

dawać: d a w c a »ten, co rozdaje, użycza czego« SD: Jutrzenka uprzedza bystrołotne gońce i prowadzi za sobą *dawcę* światła, słońce. DMOCH. Rym 4; Dobre serce *dawcy* dodaje szacunku darom. KRAS. Podstoli 126;

kłamać: k ł a m c a »człowiek mówiący nieprawdę, kłamiący, łgarz« SD: Jeżeli ciebie i kolegów twoich nie przekonam, że to, co mówię, jest prawdą, każdemu z was wolno mię zawstydzić, mieniając mnie *kłamacą*. RZEW. H. Pam. 61; Kto mówi, że kocha ludzkość, a czai się i wali podstępem ludzi po łbie, ten jest *kłamacą*, rozumiesz? SIENK. XXXIX, 112;

nabywać: n a b y w c a »ten, kto coś nabywa (nabył) przez kupno; kupujący« SD: *Nabywcy* domgają się towarów najlepszego gatunku. GAZ. Kuj. 303, 1954, s. 4; Do mnie należy dostarczanie funduszy obrotowych

i zawiązywanie stosunków z *nabywcami* i odbiorcami. PRUS *Lalka* II, 21; *nadawać*: n a d a w c a a) »ten, kto przesyła lub powierza pocztę czy kolei list, przesyłkę itp. do przesłania, przewozu«; b) »radiowiec przekazujący jakieś treści za pomocą fal radiowych; telegrafista«; c) »strona udzielająca, przyznająca komu dobra, przywileje, prawa itp. w formie nadania; ten, kto obdarowuje; fundator« SD: O jego przyjeździe dowiedziałem się z polskich dzienników, które czytuję uważnie, odkąd nieznanymi *nadawcami* mi przysłał kilka numerów. BRAND. K. *Troja*, 90; Zawody (krótkofalowców) dzielą się na a) zawody *nadawców* b) zawody nasłuchowców. RADIOAM. 10, 1953, s. 3; I przy Akademii Zamojskiej były pewne sumy, od których procent *nadawcy* tych sum przeznaczyli na wspieranie ubogiej młodzieży. ŁUKASZ. *Hist.* III, 349;

odbierać: o d b i o r c a »człowiek upoważniony do odbioru czego, odbierający co« SD: Artysta nie tworzy w pustce, myśli zawsze o określonym kręgu *odbiorców*, dla których przeznaczają swoje dzieło. KOTT *Po prostu* 8; Magazynier musi mieć dowód wydania towaru z magazynu i to dowód potwierdzony podpisem *odbiorcy*. POS. *Org.* 72;

rozmawiać: r o z m ó w c a ³⁰ »mężczyzna rozmawiający z kimś lub z którym się rozmawia, interlokutor« SD: Ilekroć się z kimkolwiek zetknął, ilekroć zawiązał znajomość, zawsze jego *rozmówca* napomynał o wojnie nowej [...] ŻER. *Naw.* 91; [...] Jeden z *rozmówców* drugiego pyta, czym może wytłumaczyć zjawisko, że romantycy mają wiele czytelników, a klasycy nie mogą się nimi pochwalić [...] BAR. *Kum* 366;

tworzyć: t w ó r c a 1. »autor dzieła (zwłaszcza w dziedzinie sztuki), sprawca, wynalazca, organizator czego«; 2. dawn. »Bóg« SD: Znajdujący się tu kościół projektował architekt Kubicki, *twórca* warszawskiego Belwedera. TURYSTA 8; Niektórzy badacze sięgali po analogię do największych *twórców* literatury powszechnej. POLONIST. 5, 1956, s. 2;

wydzierać: w y d z i e r c a dawn. »ten, kto wydziera, zabiera co siłą; łupieżca, rabuś« SD: Kocham wieś. Do ostatnich kocham ją drgnień serca. Żaden mi jej nie wydrze z moich rąk *wydzierca*. LEM. *Czyn* 67; Polska trzęsła się od plotek na temat tego incydentu, zwłaszcza na tle zaognienia sprawą Lubomirskiego oraz rosnącej niepopularności Sobieskiego, domniemanego *wydziery* godności i tytułów hetmana i marszałka. BOY *Mar.* 110;

wykonywać (stp. *wykonawać*): w y k o n a w c a »ten, kto coś wykonuje, realizator, twórca, odtwórca« SD: Architekci mogli być tylko posłusznymi *wykonawcami* zleceń kamieniczników. BRAND. *M. Pocz.* 54; Ku swemu

³⁰ Rzeczownik *rozmówca* powstał od czasownika *rozmawiać*, ale na wzór rzeczownika *mówca*. Za formą z wokalizmem -*ó*- przemawiała zdecydowana przewaga tej postaci wokalizmu w wyrazach pokrewnych opartych na tym rdzeniu, a także fakt istnienia czasownika *rozmówić* (się).

przerażeniu dowiedziałem się, że mnie wyznaczył *wykonawcą* swej ostatniej woli. IWASZ. J. Mił. 79;

zdzierać: z d z i e r c a przestarz. »ten, kto zdziera z kogo nadmierne opłaty, kto wyzyskuje kogo; dawniej także: łupieżca, rozbójnik« SD: [...] notoryczny łapownik, *zdzierca* chłopów, wyzyskiwacz Żydów, najznakomitszy wymijacz prawa i grossant parafialny [...] ŻER. Echa 7; *Żdzierca* okrutny i kutwa, bierze, nie oddaje, wierzycieli okpiwa. BRUECK. Kult. II, 117.

Grupa III. Niezgodność całkowita

Oprócz wyżej wymienionych możemy jeszcze wyróżnić pewną niewielką ilość rzeczowników, których związek z podstawowym czasownikiem jest tak luźny, iż mają one zupełnie przeciwny charakter czynnościowy niż czasowniki, od których zostały utworzone. Możemy tu wyróżnić derywaty rzeczownikowe od czasowników jednokrotnych, nazywające wykonawców czynności wielokrotnej lub stałej oraz derywaty rzeczownikowe utworzone od czasowników wielokrotnych, nazywające wykonawców czynności jednokrotnej.

A. Czasowniki jednokrotne — rzeczowniki oznaczające wykonawcę czynności wielokrotnej lub stałej:

zastąpić: z a s t ę p c a ³¹ »osoba zastępująca kogoś, występująca, działająca w czyim imieniu, pełniąca jakąś funkcję w czyim zastępstwie« SD: Na czele każdego wydziału stoi kierownik wydziału i jego *zastępca*. POS. Org. 14; Będziesz o nich plotkował z radcą lub jego *zastępcą*, tak jak ty to potrafisz. BRAND. Troj. 97.

B. Czasowniki wielokrotne lub duratywne — rzeczowniki o charakterze wykonawcy czynności jednokrotnej:

najeżdżać: n a j e ż d ź c a »ten, kto dokonuje najazdu, kto napada zbrojnie w celach zaborczych na obce państwo, kraj, posiadłość itp; napastnik« SD: (Leszek Biały) wraz z bratem swym Konradem odparł najazd na Polskę w zwycięskiej bitwie pod Zawichostem, gdzie *najeżdźca* życie postradał. ZACHOR. Dzieje 213; Oręż polski wyrzucił *najeżdźców* z zajętych chwilowo ziem. PIW. Hist. 17;

oddawać: o d d a w c a »ten, kto doręcza komu listy, bilet itp.; doręczyciel« SD: *Oddawca* tego listu, pan Bartochowski, od dawna już złożył na ręce księcia Czartoryskiego prośbę o pozwolenie zamieszkania w Paryżu. SŁOW. XII, 108; Sam pisma mojego chciałem być *oddawcą*. NIEMC. Różne 415;

odkrywać: o d k r y w c a »człowiek, który coś odkrył, zbadał coś nieznanego« SD: Vasco da Gama jest *odkrywcą* drogi morskiej do Indii. RAD. GEOGR. VIII, 10; (Dnia) 11. I. 1801 urodził się Jan Dzierżoń, światowej

³¹ W zebranym materiale więcej przykładów nie znalazłam.

sławy pszczelarz polski, *odkrywca* dzieworódtwa u pszczół. KALEND. PSZCZEL. 5;

pojednywać (stp. *pojednawać*): *pojednawca* »ten, kto doprowadza do pojednania, godzi kogo; rozjemca« SD: [...] jako bezstronny *pojednawca*, przyrzekł sprawiedliwość. MORACZ. Dzieje III, 92; Miał Czartoryski (Florian Kazimierz) dar szczególny jednania i wiązania wzajemną miłością ludzi [...] i zyskał chlubne u społeczeństwa imię biskupa *pojednawcy*. MECH. Wym. III, 182;

uchodzić: *uchodzićca* »ten, kto pod przymusem okoliczności wyjeżdża z miejsca stałego zamieszkania w celu stałego lub czasowego osiedlenia się w obcym państwie lub na innym terytorium własnego państwa; emigrant, uciekinier, wychodźca« SD: Byłem chyba ostatnim *uchodźcą* z mojego miasta rodzinnego. WYG. Widz. 75; Słowacki był bodaj pierwszym *uchodźcą* listopadowego powstania. HERTZ P. Słow. 47;

wychodzić: *wychodzićca* »ten, kto opuszcza własny kraj, zwykle na zawsze; emigrant« SD: W Paryżu, Kopenhadze, Wenecji, Sztokholmie i w innych miastach zbierały się większe lub mniejsze grona *wychodźców*. Rząd francuski [...] nie mógł odmawiać przyjęcia rozbitkom [...] SCHMITT Dzieje IV, 20; [...] znaczną bardzo część *wychodźców* stanowili ludzie zacni, prześladowani za przekonania lub religię, wyrobieni politycznie. KULCZ. R. Zar. 107;

zbywać: *zbywaćca* dawn. dziś żywe w języku prawniczym »ten, kto pozbywa się, wyzbywa się czego; w języku prawniczym: osoba przekazująca własność rzeczy lub prawa innej osobie« SD: *Zbywca* może żądać od nabywcy zwrotu nakładów koniecznych i pożytecznych, poczynionych na spadek. PRAWO SPAD. 35; Do przeniesienia własności nieruchomości z zastrzeżeniem powrotu na rzecz *zbywcy* potrzebny jest wpis do księgi wieczystej. PRAWO RZECZ. 17;

zdobywać: *zdobywaćca* 1. »ten, kto zdobył, odebrał co komu przemocą, opanował, zagarnął co w walce, zbrojnie«; 2. »ten, kto osiągnął, uzyskał co, doszedł do jakichś wyników, dołonał czego« SD: *Zdobywcy* zrabowali i spalili miasto, załogę i mieszkańców w pień niemal wycięli. MORACZ. Dzieje VIII, 94; Nie był [...] *zdobywcą* szczytów i pionierem taternictwa [...] WIERCHY 34, 92.

W grupie tej wyczuwa się wyraźnie tendencję usamodzielnienia derywatu i jego przejście do nazw ogólnych bez względu na charakter przebiegu ilościowego czynności w czasowniku.

Grupa IV. Etymologicznie niepewne

Wśród omawianych rzeczowników z sufiksem *-ca* znajdują się również takie, co do których można mieć wątpliwości, czy zostały one utworzone

od czasowników jednokrotnych (z sufiksami *-ić, -yć*), czy też od czasowników wielokrotnych lub duratywnych (z sufiksami *-ać, -ywać, -awać*). Należą tu rzeczowniki ³²:

d o r a d c a: *doradzać* i *doradzić* (Gaertner ³³) »ten, który doradza« SD: (Mikołaj Trąba) mądrym był dyplomata, najbardziej zaufanym *doradcą* króla. WIKT. Papież 45; Wy macie złych *doradców*, trzeba ich odmienić. KRASZ. Latarn. III, 62;

o s z c z e r c a: *oszczerzyć* i *oszczerzać* (Gaertner) »człowiek rzucający oszczerstwa; obmówca, potwarca« SD: *Oszczerca* niewiasty odszczekiwał przewinę. SZAJN. Jadw. I, 50; Najstraszniejsze było dlań to posądzenie o zdradę. Rzewnymi łzami się zalał, kiedy mu ktoś o tym bąknął i o mało tego *oszczercy* na miejscu nie położył. STRUG Poc. 278;

p o c h l e b c a: *pochlebić* i *pochlebiać* (Gaertner) »ten, kto pochlebia komu« SD: Słucha *pochlebców* łasych lepkiej mowy, którzy schyleni w pokornym ukłonie, podnoszą z ziemi trzos złota rzucony niedbałą ręką. STAFF L. Poezje II, 375; Świat stoi na *pochlebcach*: ten najlepiej żyje, kto mówi co innego, niżli w sercu kryje. ZAB. IV/1, 2793, s. 207;

p o t w a r c a: *potwarzyć* i *potwarzać* (Gaertner) »ten, kto rzuca potwarz, oszczerstwa na kogo; oszczerca« SD: Ktokolwiek zrobił tę brudną plotkę, jest lotr, brudny i plodły *potwarca*. BORK. K. Pam. 127; Słuchasz i wierzysz donosicielom, a oskarżonemu nie dajesz pola usprawiedliwić się i *potwarców* zawstydzić. NIEMC. Pam. 1807, s. 80;

w y s t a w c a: *wystawić* (Gaertner) i *wystawiać* 1. »ten, kto dostarcza eksponatów na wystawę, właściciel eksponatów na wystawie«; 2. »ten, kto wystawia jakiś dokument (zwykle rachunek, czek)« SD: Do grona stałych *wystawców* biorących udział w WMTK w Polsce w b. r. przybyło trzech nowych [...] ŻYCIE WARSZ. 128, 1958; *Wystawca* rachunku wysła do banku rachunek. POS. Org. 34.

w y t w ó r c a: *wytworzyć* i *wytwarzać* »człowiek wytwarzający co; ten, kto prowadzi przedsiębiorstwo wytwarzające, produkuje co; producent« SD: Spółdzielnie pracy, w które łączą się poszczególni *wytwórcy*, obejmują

³² Do grupy tej można by, oprócz wymienionych tu, zaliczyć również następujące rzeczowniki: *dostawca* (*dostawić* lub *dostawiać*), *oprawca* (*oprawić* lub *oprawiać*), *przeniewierca* (*przeniewierzyć* i *przeniewierzać*), *sprawca* (*sprawić* i *sprawiać*), *wybawca* (*wybawić* i *wybawiać*), *zarządca* (*zarządzać* i *zarządzić*), *zbawca* (*zbawić* i *zbawiać*), *zdrajca* (*zdradzić* i *zdradzać*), *zwycięzca* (*zwyciężyć* i *zwyciężać*). Jeśli jednak we współczesnym poczuciu językowym rzeczownik kojarzy się wyraźnie z jednym z dwu możliwych tematów czasownikowych, wówczas został umieszczony w jednej z trzech poprzednich grup. Por. też odsyiacz nr 24.

³³ Uwaga postawiona obok czasownika w nawiasie wskazuje, że od tej właśnie postaci wywodzi H. Gaertner dany rzeczownik. Jak widać, według niego, przeważają nazwy od czasowników wielokrotnych (por. H. Gaertner, *op. cit.*, s. 317—320).

coraz większą ilość (liczbę) rzemieślników. BARB. Nauka 238; Do *wytwórcy* powinien należeć cały produkt jego pracy FILIP. T. Zagadn. 144.

Cechy werbalne podstawy, zarówno aspekt jak i rodzaj czynności, nie mają wyraźnego odbicia w wymienionych w tej grupie derywatach. Jest to typowy przykład neutralizacji słotwórczej³⁴. Stąd wynika trudność powiązania rzeczowników z jednym z dwu czasowników tworzących parę opozycyjną. Same derywaty to nazwy wykonawców czynności jednokrotnej lub ciągłej.

Grupa V. Złożenia

Pewna grupa rzeczowników męskich oznaczających działacza to composita. Wśród nich przeważa zdecydowanie typ z drugim członem dewerbalnym. Tylko kilka rzeczowników tego typu zawiera drugi człon denominalny. Na ogół jednak obydwie te rodzaje złożzeń poprzez swój człon drugi (utożsamiający) kojarzą się z pniem czasownikowym, ponieważ właśnie człon drugi to najczęściej nomen agentis. A oto przykłady:

b i ć : b ó j : - b ó j c a — *bratobójca, dzieciobójca, królobójca, ludobójca, matkobójca, mężobójca, ojcobójca, samobójca, świniobójca, synobójca, żonobójca*:

b r a t o b ó j c a »zabójca brata« SD: Zabiłam brata, *bratobójcę*, sama bratobójczyni. Dla kraszy się mej zbiegli zbójce przez mściwy gniew bogini. WYSP. Leg. II, 207;

d z i e c i o b ó j c a »zabójca dziecka, zwłaszcza własnego« SD: Surowe kary dla *dzieciobójców* [...]. Na ławie oskarżonych zasiedli dziadkowie uśmierconego niemowlęcia [...] oraz ich córka, a zarazem matka dziecka [...] DZIENNIK POLSKI 254, 1963, s. 2 b-c;

k r ó l o b ó j c a »zabójca króla« SD: Po zamachu, [...] w którym zginął car Aleksander II, «Prawda» w długim, trzyodcinkowym artykule pt. *Królobójcy* zdecydowanie potępia rewolucjonistów. MYŚL FILOZOF. 1954, s. 162;

l u d o b ó j c a »winny masowego mordowania ludzi, powodujący śmierć wielu ludzi; winny ludobójstwa« SD: Frank wraz z innymi jako *ludobójcy* zawisli na szubienicy z wyroku Międzynarodowego Trybunału w Norymberdze. IGNAR Plebis. 5;

m a t k o b ó j c a »zabójca własnej matki« SD: Zaledwie świat zobaczył, w pierwsze życia chwile już byłem *matkobójcą*. MICK. Fragm. 320;

m ęż o b ó j c a »morderca, zabójca; morderca mężczyzny« SD: Na Litwie szlachcic *mężobójca*, czyli raczej zabójca chłopca, mógł być pociągniętym tylko do opłacenia główszczyzny. KORZON. Wewn. I, 360;

³⁴ Por. odsyłacz nr 5.

o j c o b ó j c a »zabójca swego ojca« SD: Był w oczach jej większym zbrodniarzem od *ojcobójcy*. SIENK. Pot. VI, 7.

s a m o b ó j c a »człowiek, który popełnił samobójstwo, odebrał sobie życie« SD: Wszystkich trzech *samobójców* historie były nam dobrze znane, wszyscy trzej w kwiecie życia zerwali z nim samowolnie. KRASZ. Opow. 91;

s y n o b ó j c a »zabójca własnego syna« SD: Postać ambitnego *synobójcy* jest pierwszym triumfem artystycznym Orkana. KRZYŻANOWSKI J. Pieśniarz ³⁵;

ś w i n i o b ó j c a żart. a. pogard. »ten, kto się trudni ubojem świń; rzeźnik« SD: A ty sadlarzu jakiś, *świniobójco*. DYGAS. Now. I, 55;

ż o n o b ó j c a »człowiek, który zabił swoją żonę, zabójca własnej żony« SD: Sprawozdania z sensacyjnych procesów przeciwko *żonobójcom* wypełniają niemal połowę szpałt niemal każdego numeru rzymskiej gazety codziennej. BRAND. M. Spot. 28;

brać: *biorca*: *pracobiorca*:

p r a c o b i o r c a »ten, kto otrzymuje pracę, zobowiązuje się do pracy na rzecz pracodawcy za określonym wynagrodzeniem« SD: Stosujemy określenie pracodawca wówczas, gdy mamy na myśli tego, który zatrudnia (fabrykant, przedsiębiorca itp.) i odwrotnie, używamy określenia *pracobiorca*, gdy chcemy powiedzieć o tym, który pracuje za wynagrodzeniem (robotnik, urzędnik itp.). DOR. Kult. 332;

brać: (stp. bierać): - *bierca* ³⁶: *spadkobierca*:

s p a d k o b i e r c a »osoba, na którą przechodzi spadek po kim; sukcesor« SD: Po śmierci Marka Jan zostaje przyszłym dziedzicem trzech rodów [...] *spadkobiercą* olbrzymich włości. BOY Mar. 28;

burzyć: - *burca*: *obrazoburca*:

o b r a z o b u r c a kult. in. »ikonoklasta; członek sekty chrześcijańskiej z VIII i IX w., zwalczającej kult obrazów o treści religijnej; ikonoburca« SD;

czynić: - *czyńca*: *dobroczyńca*, *złoczyńca*:

d o b r o c z y ń c a »człowiek świadczący innym dobro, człowiek dobroczynny; dobrodziej, filantrop« SD: Z poczty miejskiej przyszła bezimien- na ofiara 10000 złotych. *Dobroczyńca* nie zdradził się najmniejszym śladem. ŚWIĘT. A. Nałęcz 51;

z ł o c z y ń c a »człowiek dopuszczający się przestępstwa; przestępca, zbrodniarz« SD: Jakiś złośliwy *złoczyńca* pszeniczne podpala stogi. KASPR. Księga 120;

³⁵ J. Krzyżanowski, *Pieśniarz krainy kępi i wiecznej nędzy. Rzecz o Władysławie Orkanie*. Zakopane 1927, s. 16.

³⁶ Wyrazy oznaczone łącznikiem na początku nie funkcjonują samodzielnie, lecz wchodzą w skład wyrazów złożonych jako ich drugi człon.

chwalić: *chwalca: bałwochwalca, samochwalca:*

bałwochwalca »człowiek oddający cześć bałwanom, bożkom; poganin« SD: Słowianie byli *bałwochwalcami*: czcili wiele bożyszcz. SYROK. Lit. I, 24;

samochwalca »człowiek chwalcący się, lubiący się chwalić, samochwał« SD: Wszyscy drwią z *samochwalców*, a jednak im błaga w życiu pomaga. HERTZ B. Bajki 212;

dawać: *dawca: chlebowdawca, krwiodawca, mocodawca, ofiarodawca, pracodawca, prawodawca, rozkazodawca, spadkodawca, ustawodawca, zleceniodawca:*

chlebowdawca 1. in. »pracodawca; dający płatną pracę, zarobek«; 2. »dający wyżywienie« SD: Tak dziewczęta jak i parobcy w Leśniczówce odznaczeni się nie tylko uczciwością, lecz i szczerym przywiązaniem do swoich *chlebowdawców*. PRUS Dzieci 140; Dworki zamieszkałe bywały przez wysłużonych gracjalistów żyjących z ordynaliów dożywotnich i modlących się do Boga za swych [...] *chlebowdawców*. CHODŹ. Pisma II, 143;

krwiodawca »człowiek dający swoją krew celem przetoczenia jej choremu« SD: Krew pobraną od *krwiodawców* konserwuje się w specjalnie przygotowanych butelkach. PRZYJ. 52, 1952;

mocodawca »osoba udzielająca pełnomocnictwa« SD: Pełnomocnictwo może być w każdej chwili odwołane lub ograniczone i wygasa ze śmiercią *mocodawcy* lub pełnomocnika. PRZEP. OG. PRAWA CYW. 18;

ofiarodawca »ten, kto daje, składa ofiarę na jakiś cel, kto ofiarowuje coś komu lub na co« SD: Z [...] rozmaitych połączonych zbiorów utworzyła się z biegiem wieków wielka biblioteka. Zasilali ją darami rozmaici *ofiarodawcy*. PŁOMYK 17, 1953;

pracodawca »człowiek lub instytucja zatrudniający kogo na pewnych, określonych w umowie warunkach« SD: Praca była ponad siły pracowników. A *pracodawcy* byli ponad wszelką miarę okrutnymi wyzyskiwaczami. ZAR. Ślad. 18;

prawodawca »osoba ustanawiająca prawa, przepisy, normy postępowania; ten, kto skodyfikował lub spowodował kodyfikację praw; ustawodawca« SD: Jarosław Mądry zasłynął jako opiekun miast i *prawodawca*; wydał on zbiór praw zwany „Prawdą ruską“. BARAN. Hist. IX, 54;

rozkazodawca »ten, kto wydaje rozkazy« SD: Powożący młokos liberyjny obejrzał się na *rozkazodawcę* i po pewnej dopiero chwili zrozumiał, że należy jechać. ŻER. Uroda 26;

spadkodawca »osoba pozostawiająca spadek« SD: Leżały jeszcze nie pogrzebione zwłoki *spadkodawcy*, a już wykonano zajazd zbrojną siłą, aby zająć majątek. ŁOZ. WŁ. Praw. I, 71;

ustawodawca 1. prawn. »organ władzy państwowej uprawniony

do wydawania ustaw; autor ustaw«; 2. pot. »ten, kto wydaje ustawy (w zn. 2)« SD: By móc normę prawną zastosować w konkretnym przypadku, trzeba ją zrozumieć i w razie potrzeby wyjaśnić, jak przepis pojmował *ustawodawca*. KUTRZ. Wstęp 16;

z l e c e n i o d a w c a urz. »ten, kto daje zlecenie komu, kto powierza komu wykonanie czego« SD: Marciniec wykonał 13 srebrnych łyżek dla Jakuba Secygniowskiego, starosty buskiego, które zmuszony był sprzedać, ponieważ nie zostały wykupione przez *zleceniodawcę*. BIUL. Hist. Szt. 2, 1954, s. 237;

dzierżyć: - *dzierżca*: *samodzierżca*:

s a m o d z i e r ż c a »monarcha absolutny; samowładca (najczęściej o carze)« SD: Pan życia i śmierci, wszechwładny *samodzierżca* w swym państwie, uważał się za istotę wyższą w stosunku do innych monarchów. ŚLIW. A. Bat. 120;

kraść: - *kradca*: *świętokradca*:

ś w i ę t o k r a d c a »człowiek popełniający świętokradztwo; profanator rzeczy uznanych za święte« SD: Seneka, który rozumiał, że powierzają mu czynność łupieżcy, *świętokradcy* i rozbójnika, odmówił wręcz. SIENK. Quo III, 130;

łać (stp. lejać): - *lejca*: *wodolejca*:

w o d o l e j c a potocznie. Brak tego hasła w SD;

mówić: *mówca*: *brzuchomówca*, *krasomówca*:

b r z u c h o m ó w c a »człowiek umiejący mówić tak, że głos zdaje się pochodzić od innej osoby lub przedmiotu znajdującego się w pewnej odległości« SD: Bawił się podziwiając *brzuchomówcę* udającego głosu wszelkich ptaków, psów, ludzi. STRUG Chim. II, 107;

k r a s o m ó w c a »człowiek umiejący pięknie przemawiać, po mistrzowsku władający słowem; orator, mówca« SD: Nie był *krasomówcą*. Zaczynał się, widać, dłuższe wypowiedzi nie przychodziły mu łatwo. KOWAL. S. Świat 129;

pić (pijać): - *pijca*: *krwiopijca*:

k r w i o p i j c a »o człowieku ciągnącym zyski z cudzej pracy, wyzyskującym cudzą pracę« SD: Krzyczał, że panowie są *krwiopijcami*, że trzeba zrobić porządek na świecie. MORC. Pokład 161;

przysięgać: - *przysięzca*: *krzywoprzysięzca*:

k r z y w o p r z y s i ę z c a »człowiek, który popełnia krzywoprzysięstwo« SD: Znalezione fałszywych świadków — *krzywoprzysięzców* celem udowodnienia oskarżonemu popełnienia zdrady stanu. RUDNIAŃ. Idea 91;

rządzić: *rządca*: *samorządca*, *wielkorządca*:

s a m o r z ą d c a dawn. »ten, kto sprawuje władzę nieograniczoną,

samowładca; człowiek od nikogo niezależny, rządzący się sam« SD: SD brak przykładu użycia;

wielkordca hist. »zarządca prowincji; w dawnej Polsce: urzędnik zarządzający dochodami z miast i dóbr królewskich« SD: Najniespodziewaniej przyjechał do mnie *wielkordca* Wachii, zarządzający tą prowincją w imieniu emira Buchary. GRAB. Podróże III, 30;

trawić: - *trawca*: *marnotrawca*:

marnotrawca »człowiek marnotrawny; rozrzutnik, utracjusz« SD: Kwiaty? Po co? To dobre dla *marnotrawców*, którzy lubią wyrzucać pieniądze za okno. ZAP. G. Kaśka 69;

wierzyć: - *wierca*: *innowierca*:

innowierca przestarz. dziś książk. »człowiek należący do innego wyznania (zwłaszcza innego niż katolickie), wyznający inną wiarę, inną religię« SD: Był katolikiem i nie tail swej niechęci do *innowierców*. PIW. Hist. 180; *Innowiercy* posunęli się do rzucania kamieni w święte łodzie bogów. PRUS Far. III, 210;

władać: *władca*: *gromowładca*, *jedynowładca*, *możnowładca*, *samowładca*:

gromowładca »ten, kto ma władzę nad gromami (epitet stosowany do Dzeusa - Jowisza)« SD: Grzmot jest skutkiem gromu, którego pogłos przeciągle słyszeć się daje, dlatego mówi się o Jowiszu *gromowładca*, dlatego grom bierze się często za pocisk, jak grzmot za wszelki łoskot. BRODZ. Synon. 89;

jedynowładca »sprawujący władzę bez ograniczeń, panujący samowładnie; monarcha absolutny« SD: (Chmielnicki) oświadczył, że jest *jedynowładcą*, samodzierżcą ruskim. KORZON Woj. II, 326;

możnowładca »człowiek potężnego rodu, mający wpływ na rządy w kraju; magnat, arystokrata« SD: Przepych i bogactwo, które w ogóle cała Europa u nas podziwiała, skupiały się więc w ręku kilkunastu *możnowładców*, wszechwładnych prawie. KARW. Szkice 191;

samowładca »władca nieograniczony, absolutny, autokrata, despota« SD: *Samowładca* nie potrzebował tłumaczyć się przed nikim z takich aktów monarszej woli. SMOLKA, Lubec. II, 264;

wyznawać: *wyznawca*: *współwyznawca*:

współwyznawca »wyznawca tej samej wiary co ktoś inny, co inni« SD: Siłacz Ursus, wsparty przez *współwyznawców* odbija ją (Ligię) i ukrywa. MATUSZ. I. Swoi 162;

zdawać: - *zdawca*: *sprawozdawca*:

sprawozdawca »ten, kto składa sprawozdanie z czego; autor sprawozdania« SD: Gdy głos *sprawozdawcy* ucichł, kolejno posypały się pytania. GOJ. Stol. 267;

znać: *znawca: językoznawca, krajoznawca, ludoznawca, rzeczoznawca, towaroznawca:*

językoznawca »specjalista w dziedzinie nauki o języku; lingwista« SD: Ogół mówiących i piszących, dbałych o kulturę języka, oczekuje od *językoznawców* pewnych rozstrzygnięć i gotowych wskazówek. SZOBER Straż. 83;

krajoznawca »człowiek zajmujący się krajoznawstwem« SD: Wszyscy *krajoznawcy* odczuwali brak źródłowo opracowanego przewodnika po Ziemi Krakowskiej. WIERCHY 1947, s. 196;

ludoznawca »specjalista w dziedzinie ludoznawstwa; etnograf« SD: *Ludoznawca* pragnie poznać zjawisko sztuki ludowej pod względem statystycznym i dynamicznym. SEWERYN Rozdr. 10;

rzeczoznawca »specjalista powołany do wydawania orzeczenia lub opinii w sprawach spornych, wchodzących w zakres jego kwalifikacji fachowych; biegły, ekspert« SD: Po kilkunastu miesiącach prototyp maszyny był gotowy. *Rzeczoznawcy* uznali go za cud nowoczesnej techniki. BRAND. M. Spot. 86;

towaroznawca »specjalista w zakresie towaroznawstwa« SD: *Towaroznawca* powinien więc umieć określać właściwości poszczególnych odmian owoców, stopień ich dojrzałości, wybór, przydatność, trwałość, prawidłowość opakowania itd. TOWAROZN. OWOCÓW 24;

źreć: *żer:* - *żerca: krwiożerca, ludożerca, mięsożerca, polakożerca:*

krwiożerca »człowiek okrutny, o instynktach zbrodniczych« SD: Wcale nie zbrzydl od swoich szaleństw, ta sama piękna głowa historycznego *krwiożercy*. BRAND. K. Troja 44;

ludożerca »człowiek pierwotny żywiący się mięsem ludzkim; kanibal« SD: Obrazek przedstawiał *ludożerców* krzątających się przy ognisku, na którym miał być upieczony ojciec misjonarz. RUDN. L. Stare I, 57;

mięsożerca rzad. »zwierzę mięsożerne, istota mięsożerna, człowiek odżywiający się głównie pokarmem mięsnym, lubiący pokarmy mięsne« SD: Mimo wszystko nie był ówczesny człowiek (epoki starszego paleolitu) wyłącznie *mięsożercą*. WIEDZA 110, s. 10;

polakożerca »zacięty, nieprzejednany wróg Polaków i polskości« SD: Poznałem obłudną taktykę centrowych *polakożerców* i z tej nauki korzystałem potem skwapliwie, demaskując [...] antypolską robotę filarów hakaty. NOWA KULT. 9, 1955.

Typ *jedynowładca, językoznawca, mocodawca, samorządca, współwyznawca* można właściwie dołączyć do rzeczowników wymienionych w grupie I Bb, ponieważ człon drugi tych compositów występuje jako wyraz samodzielny, w pozostałych zaś przykładach mamy do czynienia z członem drugim niesamodzielnym, występującym jedynie jako składnik drugi wyrazu złożonego,

np. *-przysięzca, -trawca, -burca, -bierca* i in. Największa liczba złożzeń przetrwała od czasowników *znać, dawać, bić*, z których dwa to duratiwa, a jeden to iterativum. Również pozostała część należących tu rzeczowników (pojedyncze przykłady) to derywaty od czasowników wielokrotnych lub duratywnych. I tutaj jednak, podobnie jak w rzeczownikach nie złożonych, zdarza się niezgodność między derywatem a podstawą derywacyjną, tzn. czasownikiem, od którego derywat został utworzony. Tak np. czasownik *bić* ma charakter duratywny, natomiast rzeczowniki typu *bratobójca, dzieciobójca, matkobójca* mają zdecydowanie charakter wykonawców czynności jednokrotnej (nikt nie może np. dwa razy zabić własnej matki czy ojca). Być może, iż oddziałał tu wpływ rzeczownika *zabójca*, derywowanego od czasownika jednokrotnego dokonanego *zabić*, a zatem rzeczownika zgodnego pod względem charakteru rodzaju czynności z tym czasownikiem, oraz fakt, że ten typ agensów posiada właściwie postać odimienną ze względu na rdzeń z wokalizmem *-o-*. Rzeczowniki te wyraźnie uniezależniają się od swojej podstawy derywacyjnej.

Inne wymienione tu rzeczowniki zachowały wprawdzie formalny związek z czasownikiem, od którego zostały utworzone, przeważnie jednak pod względem semantycznym uległy całkowitej ewolucji i leksykalizacji i straciły charakter agensów, np. *obrazoburca*, to nie człowiek „burzący obrazy“, lecz członek pewnej sekty religijnej (z punktu widzenia historycznego istnieje zgodność semantyczna pomiędzy derywatem a podstawą derywacyjną), *krwiożerca*, to nie człowiek „pożerający krew“, *krwiopijca*, to nie człowiek „pijący krew“ itp. Ten sam proces daje się zauważyć u rzeczowników *rzeczoznawca, przedsiębiorca, świętokradca* i innych, w których obserwujemy całkowitą lub prawie całkowitą leksykalizację, podobnie jak w innych compositach, których znaczenie leży poza znaczeniem poszczególnych członów składniowych.

Jak już poprzednio wspomniano, rzeczowniki typu *dzieciobójca* mają człon drugi o budowie wskazującej na ich pochodzenie odrzeczownikowe. Prócz tego istnieje kilkanaście rzeczowników z sufiksem *-ca* o wyraźnym pochodzeniu odrzeczownikowym. Prawie wszystkie one jednak ze względu na swój charakter nominum agentis wtórnie w poczuciu użytkowników języka polskiego kojarzą się z czasownikami, np.:

bluźnić (: stp. bluźnierz): *bluźnierca*, dozierać (: dozór): *dozorca*, drapać (dawn. ‘krzywdzić, grabić’) (: stp. drapież): *drapieżca*, łupić (: łupież): *łupieżca*, mordować (: stp. morderz): *morderca*, nająć (: najem): *najemca*, nakładać (: nakład): *nakładca*, nadzierać (?) (: nadzór): *nadzorca*, pobierać (: pobór): *poborca*, podnając (: podnajem): *podnajemca*, rozjąć (: rozejm, stp. rozjem): *rozjemca*, siać (siewać) (: siew): *siewca*, szydzić (: stp. szyderz): *szyderca*, wybierać (: wybór): *wyborca*, wykladać (wykład): *wykladowca* (powstały drogą absorpcji morfologicznej sufiks *-ow + ca*), wywiadywać

się: (wywiad): *wywiadowca*, zwiadywać się (: zwiad): *zwiadowca*, zabrać (: zabór): *zaborca*, zabić (: zabój): *zabójca*³⁷.

Fakt zacierania się w świadomości mówiących pierwotnego charakteru odmiennego tych rzeczowników i łączenie ich raczej z pniami werbalnymi jest dowodem, że sufiks *-ca* miał pierwotnie wyraźną i jednolitą funkcję strukturalną i semantyczną. Całość powyższych rozważań zdaje się potwierdzać tezę, iż wyrazistość tego sufiksu nie uległa zaciemnieniu, choć sam sufiks przestał być produktywny, ustępując miejsca takim, jak *-acz* i inne. W dalszym ciągu *-ca* jest odczuwane jako sufiks tworzący nomina agentis³⁸, choć zdarzają się sporadycznie przypadki przechodzenia tego typu rzeczowników w nomina attributiva. Obserwowaliśmy również wypadki zerwania związku między derywatem a czasownikiem będącym podstawą derywacyjną, stąd niemożność ustalenia, czy dany rzeczownik pochodzi od czasownika wielokrotnego, czy od jednokrotnego lub duratywnego, gdyż w tych wypadkach w derywacie nie znalazła odbicia kategoria rodzaju czynności. Z punktu widzenia naszych rozważań z pewnością charakterystyczny jest fakt, iż większość występujących w dzisiejszej polszczyźnie rzeczowników męskich na *-ca* to twory od czasowników wielokrotnych i duratywnych (por. grupa I B i III B), podczas gdy rzeczowników pochodzących od czasowników jednokrotnych, punktualnych, jest o wiele mniej (por. grupa I A, II A, III A) i one zresztą wykazują tendencję do przechodzenia w nazwy wykonawców czynności wielokrotnej lub stałej. Stąd też zapewne powstała ujawniająca się skłonność do przechodzenia tego typu słowotwórczego w nazwy wykonawców zawodów itp. Jak wykazała powyższa analiza, większość tych rzeczowników jest jednak ściśle związana ze swoją podstawą derywacyjną i na ogół przejmuje kategorię rodzaju czynności od czasownika (por. grupa I — najliczniejsza), choć nie jest to tak konsekwentne, jak w nominach agentis utworzonych z pomocą sufiksu *-acz*.

OBJAŚNIENIA ZNAKÓW:

[] oznacza wyrazy opuszczone po to, by cytat był krótszy.

() oznacza objaśnienia i dodatki od autorki.

»« ujmuje znaczenia (wg SD lub Arcta).

* oznacza formy rekonstruowane lub niepewne.

³⁷ Nie zajmuję się tu zupełnie rzeczownikami pochodzącymi od przymiotników czy imiesłów, jak *łakomca*, *łaskawca*, *opilca* itp.

³⁸ Por. R. G r z e g o r c z y k o w a, *Problem regularności w derywacji*. Biul. PTJ XXVII, 1969, s. 93—106, zwłaszcza s. 94 i 95. Na s. 94 autorka stwierdza, że „dużą część derywatów cechuje zupełna niekategorialność w tworzeniu, ale regularność semantyczna. Zachodzi to szczególnie wtedy, gdy sufiks ma funkcję dość wyspecjalizowaną, a temat jest jednoznaczny. Należą tu np. niektóre n. agentis (*wykonawca*, *odbiorca*) [...]“

INDEKS WYRAZÓW

- bałwochwalca 47
 biorca 40, 46
 bluźnierca 51
 bojownik 29
 bratobójca 45, 51
 brzuchomówca 48
 buntownik 29
 burzyciel 28
 chlebobdawca 47
 chwalca 34, 47
 ciemiężca 34
 czarownik 29
 czciciel 28
 czuwanie 28
 czytanie 28
 czytanie 28
 dawca 40, 47
 dobroczyńca 46
 doradca 35, 44
 dostawca 35, 44
 dowódca 31, 36
 dozorca 43, 51
 drapieżca 51
 dusiciel 28
 działacz 28, 30
 działanie 28
 dzieciobójca 27, 45, 51
 dzierzawca 36
 granie 28
 gromowładca 49
 grywanie 28
 hodowca 36
 innowierca 49
 jakała 30
 jedynowładca 49, 50
 językoznawca 50
 kierowca 36, 39
 kierownik 29
 kłamca 31, 40
 kowal 30
 kpiarz 30
 krajoznawca 50
 krasomówca 48
 królobójca 45
 krwiodawca 47
 krwiopijca 48, 51
 krwiożerca 50, 51
 krzykała 30
 krzywoprzysięzca 48
 ludobójca 45
 ludoznawca 50
 ludożerca 50
 łakomca 52
 łaskawca 39, 52
 łowca 36
 łupieżca 51
 marnotrawca 49
 matkobójca 45, 51
 mężobójca 45
 mięsożerca 50
 milczek 30
 mocodawca 47, 50
 morderca 51
 możnowładca 49
 mówca 36, 41
 nabywca 40
 nadawca 41
 nadzorca 51
 najemca 51
 najeźdźca 42
 nakładca 51
 następca 32, 33
 naśladowca 35
 nauczyciel 29, 30
 objawiciel 28
 obrazoburca 46, 51
 obrońca 31, 39
 odbiorca 41
 oddawca 42
 odkrywca 42, 43
 odnajdywanie 28
 odnalezienie 28
 odnowiciel 28
 odstępcą 33
 ojcobójca 45, 46
 ofiarodawca 47
 okaziciel 28
 opilca 52
 oprawca 31, 36, 44
 oracz 28
 oskarżyciel 29, 30
 oswobodziciel 28
 oszczerca 44
 palacz 28
 picie 28
 piejak 29
 piewca 37
 pijak 29, 30
 pijanie 28
 pływak 29
 poborca 51
 pochlebca 44
 podnajemca 51
 pogromca 40
 podrywacz 28
 pojednawca 43
 polakożerca 50
 poszukiwacz 28
 potwarca 44
 pracobiorca 46
 pracodawca 47
 pracownik 29
 prawodawca 47
 przedsiębiorca 37, 51
 przedstawiciel 30
 przeniewierca 33, 44
 przestępca 31, 40
 prześladowca 35
 przewodca 31
 przewoźnik 29
 przodownik 29
 przywódca 37
 radca 31, 37
 rajca 37
 rozdawca 35
 rozjemca 51
 rozkazodawca 47
 rozlewca 35
 rozmówca 41
 rządca 31, 37, 48
 rzeczoznawca 50, 51
 samobójca 45, 46
 samodzierca 48
 samochwalca 47
 samorządca 48, 50
 samowładca 49
 siewca 51
 spadkobierca 46
 spadkodawca 47
 spożywca 37
 sprawca 33, 35, 44
 sprawozdawca 49
 sprzedawca 37
 ssak 29, 30
 stwórca 33
 synobójca 46
 szyderca 51

- śpiewak 29
świętokradca 48, 51
świniobójca 45, 46
towarozdawca 50
twórca 41
uchodźca 43
ustawodawca 47, 48
wielkorządca 48, 49
władca 38, 49
wodolejca 48
współwyzdawca 49, 50
wybawca 33, 44
wyborca 51
wychodźca 43
wychowawca 38
wydawca 38, 39
wydzierca 41
wydrwiwacz 28
wykładowca 39, 51
wykonawca 41, 42
wynalazca 35, 40
wystawca 44
wytwórca 44, 45
wywiadowca 52
wyzdawca 38, 49
zabicie 28
zabijanie 28
zaborca 52
zabójca 33, 34, 51, 52
zachowawca 35
zarobkowanie 28
zarządca 38, 44
zastępca 42
zawiadowca 38, 39
zbawca 34, 35, 44
zbywca 43
zdobywca 43
zdrajca 34, 35, 44
zdzierca 42
zerwanie 28
zleceniodawca 47, 48
złoczyńca 46
znalazca 34
znawca 39, 50
zrywanie 28
zwiadowca 52
zwycięzca 34, 35, 44
żebak 29
żonobójca 45, 46